

УДК 811.161.2'42

Олена Архіпова

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ГЕНДЕРНОГО КОНЦЕПТУ «ЧОЛОВІК» У ХУДОЖНЬОМУ ДИСКУРСІ ІРЕН РОЗДОБУДЬКО

У статті подано визначення поняття «концепт», окреслено специфіку гендерного підходу до вивчення концептів у художній літературі; визначено значення засобів художньої образності в мовному вираженні концепту «чоловік», зіставлено основні ознаки та аспекти репрезентації концепту «чоловік» у художньому дискурсі Ірен Роздобудько.

Ключові слова: вербалізатори, концепт, концептуальний аспект, концептуальна ознака, тропи.

Постановка наукової проблеми та її значення. На рубежі ХХ-ХХІ ст. у мові відбувається перехід до антропоцентричної наукової парадигми, у межах якої формується та розвивається когнітивна лінгвістика, що дає можливість глибоко проникнути в процеси взаємодії людини та навколишнього світу.

Актуальним стає когнітивний підхід до вивчення мови. У центрі наукових досліджень перебуває вербальний образ світу, сформований у свідомості носіїв певної мови.

Однією з актуальних проблем сучасних мовознавчих студій є взаємозв'язок мови, мислення й свідомості, а відтак засобів вербалізації навколишнього світу.

Згусток культури у свідомості людини, те, у вигляді чого культура входить у ментальний світ і за допомогою чого людина сама входить в культуру і може впливати на неї, називається концептом [8, с. 2].

Кожна нація певним чином вербалізує в мові загальний поняттєвий базис людства, міжкультурні концепти, визначаючи цим виникнення мовних національно-специфічних форм, які зумовлюють самотність національно-мовних картин світу.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Аналізу й опису концептів присвячено наукові праці О. Кубрякової, В. Маслової, З. Попова, Т. Радзієвської, О. Селіванової, Ю. Степанова та інших дослідників.

Як одиниця пізнання світу концепт може мати різний ступінь інформативної насиченості, залишаючись при цьому цілісним

утворенням, здатним поповнюватися, змінюватися і відображати людський досвід. На думку А. Вежбицької, концепт варіюється від концепту-мінімуму до концепту-максимуму й енциклопедичного доповнення залежно від ступеня пізнання об'єкта [10, с. 77].

Необхідно розрізняти системний, мовний концепт і його мовленнєві, контекстуальні відображення. Мовний концепт є абстрактним, нематеріальним утворенням, тоді як контекстуальні відображення матеріальні й конкретні. В основі концепту завжди є вихідна, прототипова модель основного значення слова, інваріант усіх значень. Тому говорять про центральну і периферійну зони концепту [8, с. 47]. Образна основа концепту має індивідуально-сенсорний характер, оскільки формується на базі особистого досвіду людини.

Попри значну кількість праць, присвячених дослідженню концептів, мовне вираження концепту «чоловік» у художньому тексті є мало вивченим. Проблема індивідуально-авторської інтерпретації цього концепту, на наш погляд, є актуальною, оскільки концепт «чоловік» є одним з основних складників концептосфери української мови і відображає особливості національного характеру й етнічного менталітету українців. Цим і зумовлений вибір теми дослідження: «Репрезентація гендерного концепту “чоловік” у художньому дискурсі Ірен Роздобудько».

Відома українська письменниця Ірен Роздобудько закінчила факультет журналістики Київського національного університету, працювала телеграфісткою, журналістом у газеті «Родослав», коректором журналу «Сучасність», оглядачем на першому й третьому каналах Національної радіокомпанії, у газеті «Всеукраїнські відомості», заступником головного редактора в журналі «Наталі», головним редактором у журналі «Караван історій. Україна» та журналістом у журналі «Академія». Твори письменниці неодноразово ставали лауреатами літературних премій, зокрема, конкурсу «Коронація слова».

Отже, **об'єкт** нашого дослідження – гендерний концепт «чоловік».

Предмет – засоби образності як репрезентанти гендерного концепту «чоловік» у художньому дискурсі Ірен Роздобудько.

Метою дослідження є опис художніх засобів-вербалізаторів концепту «чоловік» у творах Ірен Роздобудько.

Відповідно до мети визначено такі **завдання**:

- схарактеризувати основні концептуальні аспекти репрезентації концепту «чоловік» у художньому дискурсі Ірен Роздобудько;
- описати основні концепт-ознаки та тропи-вербалізатори цього концепту.

Відмінності, подібності й особливості репрезентації осіб чоловічої та жіночої статі в мові сьогодні є об'єктом уваги гендерологічних студій. Одночасно зі збільшенням кількості праць, присвячених причинам виникнення гендерних відмінностей у мові, значну увагу приділено аналізу мовних засобів виявлення гендеру в різних культурах.

В Україні проблему гендеру вивчали А. Архангельська, Ф. Бацевич, О. Бессонова, О. Горошко, Л. Компанцева, О. Семиколєнова, Л. Синельникова, Л. Ставицька, Т. Сукаленко, О. Тараненко та ін.

Концептуальний аналіз художніх текстів у межах гендерної концептології дає змогу реконструювати гендерні ознаки поетичної картини світу, що сприяє заповненню гендерних лакун у змісті констант слов'янської культури. Концептуальний аналіз художнього дискурсу дає можливість одержати відомості про універсальні та ідіостильові характеристики мовної картини світу автора; у кожному конкретному тексті збагачені авторською інтерпретацією концепти реалізуються по-різному, при цьому зберігаючи основне концептуальне ядро. В умовах тексту концепт може оцінюватися як «стиск» смислового коду. Художній твір є апеляцією до концептів [2, с. 8].

Одним із лінгвістичних ресурсів мовної репрезентації концепту у творі є художня образність. Фіксація віддзеркалення тропами гетерогенності людської свідомості дала ученим вагомий підстави включати їх в основу типологізації культури. Дослідники також підкреслили унікальну здатність тропів передавати такий зміст, який іншим шляхом не передається; сконцентровано втілювати характер образного мислення, ментальність, світосприймання митця, своєрідність художньої свідомості епохи, онтологію та поетику мистецьких напрямів і течій тощо [1, с. 5].

Отже, саме тропи мають найбільший потенціал репрезентації концептів у художньому творі, адже вони описують індивідуальне бачення автором тих чи тих реалій, слугують засобом підкреслення, виділення певної істотної риси, ознаки, якості, розкриття зображуваного предмета, явища чи події.

Як відомо, ядро і центральна зона концепту містять прототип основного значення слова, постійні характеристики поняття, а в периферії відбито індивідуальне бачення концепту. У перспективі, вивчаючи периферію концепту «чоловік» у сучасному українському художньому прозописьмі, ми зможемо виявити спільні й відмінні риси в репрезентації його жінками й чоловіками. У пропонованій розвідці предметом нашої уваги є периферія концепту «чоловік» у художньому дискурсі Ірен Роздобудько.

Як фактичний матеріал дослідження ми обрали романи Ірен Роздобудько «Гра в пацьорки», «Гудзик», «Дві хвилини правди», «Ескорт у смерть», «Якби».

Необхідно зауважити, що поняття «жіноча література» не означає мистецтва суто для жінок і про жінок. Адже фемінне прозописьмо використовує також маскулінні особливості: письменниці відтворюють у художньому тексті фрагментарність, пристрасність, особливий внутрішній ритм, синтез свідомого й несвідомого, тілесність. Для жінки-митця творчість – спосіб зрозуміти себе. Ознакою фемінної літератури є репрезентація жіночого світовідчуття, коли особистісне, індивідуальне та мінливе домінує над колективним, уніфікованим, константним і канонічним [9, с. 7].

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У художньому дискурсі Ірен Роздобудько концепт «чоловік» репрезентовано в таких аспектах: «зовнішні» та «внутрішні якості», «соціальний статус чоловіка».

У проаналізованих текстах концептуальний аспект «зовнішні якості сильної статі» розкриває така найширше представлена концептуальна ознака, як «фізичний стан», представлена епітетами, які описують:

1) волосся: *«Якби я могла, я б знищила тебе. Але чи стало б мені легше? І я роблю простіше – треба піти самій... Читай, читай, мій золотоголовий, звертаюся до тебе з небуття, з-під двох метрів землі. І нехай твоє золоте волосся здибеться від жаху»* [6, с. 4];

2) статуру: *«Вона міцніше притислася до могутнього плеча свого супутника і їй насправді здалося, що вона – молода наречена, що прямує до свого щастя»* [6, с. 8]; *«Спочатку огрядному панові, який вивів свого собаку по "малій потребі", здалося, що з сусіднього бутика модного вбрання на вулицю викинули манекен»* [6, с. 11];

3) ходу чоловіка + статуру репрезентують епітети: *«Бачиш, як від моря до будинку **непевною ходою** йде чоловік з хусткою на голові,*

краї якої зав'язані чотирма "ріжками". У руці моток чорного шлангу і сітка з помідорами. В нього борода і **кругле черевице**» [3, с. 25].

4) голос: «За знайомство! – повторив Олексій. Ілона уперше почула його **приємний оксамитовий баритон**» [6, с. 7]; «"Я ревнував дружину..." – **безбарвним голосом** відповідав Петро Петрович» [6, с. 58];

5) посмішку: «Він повільно обійшов хлопця спочатку з одного боку, потім з другого, присвиснув, раптом простягнув йому руку, міцно потис, посміхаючися **кривуватою посмішкою**» [6, с. 27];

6) одяг: «Ви запізнилися, – категорично відказав **дядько в зім'ятих спортивних штанях**, – група вже укомплектована» [4, с. 14]; вік + одяг: «**Побачити сорокарічного здорованя у виляючій футболці з носовичком на голові, кумедно зав'язаним чотирма "ріжками"?**» [3, с. 25];

Окремо слід виділити ознаку «вік чоловіка», яку репрезентують епітети: «Я впізнав одного **сивочолого кінодокументаліста**» [4, с. 10]; «Я вже не був **зманіженим дурнем-хлопчиськом**, мав набагато солідніший вигляд» [4, с. 28]; «Можливо, вона в курортному романі з таким же **кумедним хлопчиком на очах у всього пансіонату**» [3, с. 24]; поєднання епітетів із метафорою: «Хіба мало навкруг інших жінок, питав він себе, здорових, балакучих, здатних на необтяжливі стосунки із **одруженим підтоптаним слідчим сорока п'яти років, перевтомленим горілкою та телевізійними серіалами?**» [6, с. 51];

Ознаку «фізичний стан чоловіка» в художньому дискурсі Ірен Роздобудько часто виражають поєднання тропів, представлене такими моделями: епітет + порівняння: «Він сідає поруч. Його губи ворухнуться. **Світлі, як вода, очі – такі прозорі**, що вона бачить переплетіння <...> судин» [7, с. 16]; «<...> статура – спортивна, блондинчик, **очі – світлі**...Словом, нехай буде як **ляльковий Кен**» [6, с. 6]; «Вона здригнулася всім тілом – на порозі кухні стояв Орест. Місячне сяйво окреслювало його постать, і він скидався на **прозорого привида, на зоряного хлопчика**, що вийшов з небуття, в яке вона щойно намагалася його увіпхнути. Він похитувався й у темряві здавався **водорістю – тонкою та ефемерною**» [6, с. 67]; епітет + порівняння + метафора: «Ось він іде – і все!!! Просто йде вулицею, розсіяно дивиться з-під лівої брови кудись вдалину. **Погляд туманний, заглиблений у себе. Очі – з легкою поволокою. Трохи небритий, трохи пахне дорогим коньяком, білосніжна сорочка**,

зверху розстібнута на три гудзики, твидовий піджак... **Хода – вільна, розслаблена, "від стегна" і флер елегантної втоми в кожному поруху. Ось він іде. Мов лайнер. Мов білий теплохід. І все! І ти розумієш: Домогаров! Ну в крайньому випадку Харатьян чи Хостікоєв** (звісно, всі в юності). Ні, все-таки **Домогаров!** Словом, і **ВСЕ!**... **серце зупиняється, ноги німіють, коліна підгинаються самі по собі. І думаєш: ой, лишенько яке... Це ж все життя, як на діжці з порохом! І думаєш: дякувати Богу – проплив далі. А міг би: "Дівчино, а котра зараз година?"**» [3, с. 38]

Аспект «внутрішні якості чоловіка» представлений концепт-ознаками «характер», «емоційний стан», «розумові здібності».

«Характер чоловіка» Ірен Роздобудько вербалізує епітетами: **«На подвір'ї порався господар – відлюдкуватий вуйко в закачаних по коліно парусинових штанях»** [4, с. 17]; **«Ти ще маєш застогнати від своїх нездійснених мрій. І розбити свою легковажну голову об стіну, розуміючи, що прожив своє життя марно й нецікаво»** [6, с. 4]; **«Гроші та численні пригоди зробили свою справу – у глибині "Серьожиноного" ества прокинувся професійний альфонс, улесливий, послужливий, ласий до подарунків та грошей, із м'якою котячою ходюю»** [6, с. 32].

«Емоційний стан чоловіка» репрезентовано епітетами: **«Рушаймо далі... – ліниво промимрив заколисаний полем Дан»** [5, с. 162]; **«Коли б він міг собі це дозволити! Отак просто припасти щокою до плеча незнайомої жінки і – непомітно для неї! – пустити "довгу чоловічу сльозу"»** [5, с. 83].

Концепт-ознака «розумові здібності» представлена епітетом: **«Не можу довести начальству, що діє маніяк! Тоді б до мене обов'язково підключили Лошкарьова – він хлопець головатий»** [6, с. 49].

Специфікою вербалізації концепту «чоловік» у романах Ірен Роздобудько є поєднання аспектів «зовнішні» та «внутрішні якості».

Концепт-ознаки «фізичний стан» + «характер» репрезентовано низкою епітетів та метафор: **«Але головним було й інше – як він, двадцятирічний відмінник бойової та політичної підготовки, кучерявий красень міцної статури та відомий донжуан місцевого масштабу, міг потрапити в обійми лялькоподібної Мірри. І за ці роки, у свої сорок "з хвостиком", перетворитися на стару розвалюху, з єдиним бажанням – виспатися»** [6, с. 59]; **«Звонив охоронець із прохідної. Дана не одразу зрозуміла, що він їй говорить і**

Іванові, цьому кремезному й загальмованому орангутангу, довелося повторити повідомлення двічі: вбито "номера сьомого"!» [6, с. 14].

«Фізичний стан» і «емоційний стан чоловіка» вербалізують поєднання: 1) епітета й метафори: *«Він зовсім освоївся, й у погляді блакитних очей засвітився масний котячий вогник» [6, с. 8];* 2) метафори й порівняння *«Маринин погляд професійно вп'явся в парочку на протилежному кінці майданчика. "Біла королева й Чорний король!" – посміхнулася Марина. На дівчині був світлий плащ, на її супутнику – темний. <...> "Чорний король" дивився на неї очима побитого спанієля» [6, с. 9].*

Аспект «соціальний статус чоловіка» репрезентують епітети: *«Поблизу гиготіла компанія студентів – чотири юнаки та дві дівчини. Марина ледь ковзнула поглядом по їхніх обличчях – одразу помітно: ані виховання, ані статури. Прищаві комп'ютерники, бліді заручники моніторів, майбутні жебраки-науковці!» [6, с. 9];* поєднання епітетів з метафорою: *«Зацьковані приватні підприємці місцевого розливу захотіли, аби громадяни дізналися про їхні вироби й виклали гроші. Після багатогодинних "планірок", на яких директор – старий, загартований у словесних баталіях партієць, хапався за серце й бив копитом, – ми все ж таки пішли новим шляхом» [4, с. 31].*

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, аналіз фактичного матеріалу свідчить, що в мовній картині світу Ірен Роздобудько важливе значення мають «зовнішні якості чоловіка», зокрема, фізична врода, молодість, привабливість, натомість чоловіків «за сорок» авторка зображує непривабливими, втомленими, розчарованими у житті. Ідеалом представника сильної статі для авторки є молодий, привабливий, енергійний, надійний і вірний чоловік. Ці специфічні риси репрезентації концепту позначилися на виборі вербалізаторів: епітетів, метафор, порівнянь.

Проведене дослідження не претендує на вичерпність аналізу. Перспективи вбачаємо у вивченні концепту «чоловік» на більш широкому текстовому матеріалі для посилення об'єктивності висновків.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Братусь М. Структура, семантика і стилістичні функції епітета в художній прозі Івана Багряного: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / М. Ф. Братусь. – К., 2002. – 16 с.

2. Мінаєва Е. Гендерна концептологія: мовна репрезентація концептів «дім» і «любов» у жіночій поезії: автореф. дис. ... канд. філол. наук / Е. В. Мінаєва. – Сімферополь, 2007. – 18 с.
3. Роздобудько І. Гра в пацьорки / І. Роздобудько. – К. : Нора-Друк, 2009. – 95 с.
4. Роздобудько І. Гудзик / І. Роздобудько. – Х. : Фоліо, 2005. – 90 с.
5. Роздобудько І. Дві хвилини правди. Роман / І. Роздобудько. – К. : Нора-Друк, 2008. – 248 с.
6. Роздобудько І. Ескорт у смерть : роман / І. Роздобудько. – Львів : Кальварія, 2002. – 71 с.
7. Роздобудько І. Якби : роман / І. Роздобудько. – Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2012. – 76 с.
8. Степанов Ю. С. Концепт. Константы: Словарь русской культуры. Опыт исследования / Ю. С. Степанов. – М. : Школа « Языки русской культуры», 1997. – С. 40-76., С. 2.
9. Ткаченко Т. Фемінний дискурс другої половини ХХ – початку ХХІ століття : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.01.01 «Українська література» / Т. І. Ткаченко. – К., 2007. – 20 с.
10. Wierzbicka A. Lexicography and conceptual analyses. – Ann Arbor, MI : Karoma, 1985. – 368 p., 77.

Архипова Елена. Репрезентация гендерного концепта «мужчина» в художественном дискурсе Ирен Роздобудько. В статье описано значение средств художественной образности в языковом выражении концепта «мужчина» в украинском художественном дискурсе, определено место гендерного подхода в изучении текстов художественной литературы, проанализированы средства художественной образности, которые вербализуют концепт «мужчина» в художественном дискурсе Ирен Роздобудько.

Проанализированный материал представляет концептуальные аспекты: «внешние» и «внутренние качества мужчины», среди которых доминируют концептуальные признаки «физическое состояние», «возрастные особенности», «эмоциональное состояние», «характер». Анализ материала показал, что в языковой картине мира Ирен Роздобудько важную роль играет молодость и привлекательность, однако красивые мужчины в романах автора несерьезны, ненадежны и любвеобильны. А мужчины в возрасте – разочарованы в жизни. Идеалом представителя сильного пола для писательницы является молодой, привлекательный и надежный мужчина.

Ключевые слова: вербализатор, пол, гендер, концепт, концептуальный аспект, концептуальный признак, эпитет.

Arkhipova Elena. Representation of the Concept of Gender «Man» in the Artistic Discourse Irene Rozdobudko. The article describes the value of means of artistic imagery in linguistic expression of the concept «man» in the Ukrainian artistic discourse, defines the place of the gender perspective in the study of literary texts,

analyzed the means of artistic imagery that verbalized the concept of «the man» in the artistic discourse Irene Rozdobudko. The analyzed material represents the conceptual aspects of such «external» and «internal quality men», dominated by conceptual signs of «physical condition», «age-appropriate», «emotional state», «character». Analysis of the material showed that the language picture of the world Irene Rozdobudko important role played by young and attractive, but beautiful men in the novels of the author are unreliable. A man aged - disappointed in life. The ideal of a representative of the man for the writer is a young, attractive and reliable. See the prospects in the study of the concept «man» in a broader textual material to enhance the objectivity of the findings.

Key words: verbalizator, sex, gender, concept, conceptual aspect, conceptual sign epithet.

УДК 811.161.2'373.7'373.49

Надія Бабич

МОВНІ СТЕРЕОТИПИ З КОМПОНЕНТАМИ НЕБО/ЗЕМЛЯ В МЕНТАЛЬНОМУ СВІТОСПРИЙНЯТТІ УКРАЇНЦІВ

Змістотворчий потенціал лексем *небо* і *земля* у фразеологізації структур, що закріпили людський досвід земного буття з прадавнім узгодженням його з волею і впливом Неба, виявляє ментальне, а в ньому – як буденне, так і духовне, зокрема сакральне ставлення українців до цих двох космічних сфер. Вивчення таких структур (стереотипів) доцільне і в аспекті оцінювання процесів фразеологізації, символізації, сакралізації у національній мові, і в аспекті динаміки змін у світосприйнятті носіїв мови.

Ключові слова: небо, земля, мовні стереотипи, ментальність, сакральність, світосприйняття, фразеологізми, паремії, повчання.

Постановка наукової проблеми та її значення. Аналіз досліджень цієї проблеми. Людина епохи бароко вперше, як пишуть учені, піднесла очі до неба, щоб посміти запитати Всевишнього: «Чому це так?», «Чи можна мені, Господи, ...?». І відтоді, очевидно, життя на землі почали зв'язувати з настановами Неба, щоб заслужити його прихильність, щоб потрапити не в пекло, а в рай, що теж на небі. Богослов Г. Геллей, посилаючись на «Об'явлення 2:1-8», записав: «Перше небо і земля зникли (як про це сказано в II Петра 3:10).